

Лекція. Лабіринти ментальних трансформацій українського суспільства в умовах демократичного реформування

1. Проблема долання синдрому «совковості» в українському середовищі.
2. Спроби комуністичного та проросійського реваншизму на базі ментальних звичок суспільства.
3. Нерозвинутість політичних еліти та маргіналізм політикуму як гальмівні фактори модерного націотворення.

Література:

1. Гарань О., Макеєв С. Політико-державні перетворення в Україні. *Політичні та економічні перетворення в Росії і Україні*. С. 177-212.
2. Головка В., Якубова Л. Конфлікт на Донбасі. *25 років незалежності: нариси історії творення нації і держави*. Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 638-696.
3. Каракура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: генеза. 560 с.
4. Каракура Я.С. "Синдром комунізації" істориків і його живучість у пострадянській історіографії. *Історик і влада*. Київ: ПУ НАН України, 2016. С. 55-76.
5. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні : курс лекцій. Київ: Вища школа, Знання, 1999. 543 с.
6. Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ: К.І.С., 2011. 137 с.
7. Смуток М. Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій. URL: <http://newzz.in.ua/politic/1148853452-donbacka-identichnist-analiz-kilkox-konseprij.html>
8. Хрипко С. Феномен "кризової ментальності" в духовному просторі України. *Релігія в Україні*. 2011. 28 вересня.
9. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. 2-е вид. Київ: Кондор, 2004. 433 с.
10. Юрій М.Ф., Алексієвець Л.М., Калакура Я.С., Удод О.А. Україна ХІХ-початку ХХІ ст. : цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль: Астон, 2012. 580 с.

1. Проблема долання синдрому «совковості» в українському середовищі.

Відновлення суверенітету України проходить важко вже протягом 30 років. Суверенітет став можливим внаслідок глибокої кризи радянської імперії, а не шляхом організованого і підтриманого народом виступу проти комуністичної системи, як це було у Прибалтиці. Тому ментально неготове суспільство тільки-но зараз, у 20-х рр. ХХІ ст., починає позбуватися рис "совковості". Громадянський мир та злагода, м'який характер українських революцій, якими до 2014 р. так пишалася влада, було лише наслідками поєднання 3 ментальних складників:

– інертності більшості населення, психологічно виснаженого негараздами перебудови та 90-х рр., серед якого залишається вагомою частка зрусіфікованого сходу та півдня;

– несамотійності та заляканості місцевої влади з комплексами меншовартісності;

– романтизм та популізм народних лідерів.

Для розуміння проблеми долання "совковості" важливо охарактеризувати ментальне поле, у якому проходять процеси відновлення державної незалежності України.

Більшість українців сприйняли незалежність як дарунок, після якого "все само собою зробиться". Національно-демократичні лідери під гаслом "впливати на владу" погодились на кадрову співпрацю зі збереженою комуністично-номенклатурною владою, яка швидко "перефарбовувалась" під "незалежників". Половинчастість, толерантність та співпраця зі старою номенклатурою, внутрішні чвари у Русі позбавили національно-демократичну частину політикуму масової підтримки та витіснили на опозиційну периферію.

Ситуація погіршувалась небажанням пострадянської влади (Кравчук, Кучма) змінювати ситуацію на краще, прикриваючись принципом "краще погана, але стабільність".

Головним уроком української постсовкової ситуації, що триває й зараз, є розуміння, що населення потрібно виховувати та освічувати, що паростки культури і цивілізації потребують постійного піклування і фінансування держави та суспільної уваги.

Інакше все ментальне поле спотвориться бур'янами чиновницької корупції, криміналу, мафії.

Це обтяжується додатково диспропорціями у економіці, дуже слабкою інтеграцією у систему міжнародного розподілу праці та міжнародної торгівлі, недорозвинутістю і неструктурованістю політичних сил, значною ще залишковою "комуністичністю", сумбурною і плутаною, "флюгерною" правовою базою, відсутністю реальних механізмів соціального захисту.

Замало просто проголосити демократичну Конституцію. Необхідно, щоб права людини у повному обсязі відображались і дотримувались **в усіх** регламентуючих актах **на всіх рівнях, в усьому** законодавчому просторі, у стосунках громадянина і чиновника. Це надасть, крім отриманої свободи слова – свободу дії: власну економічну свободу, свободу вибору місця і способу проживання, дозвілля, участі в організаціях, свободи політичного вибору. Саме цим відрізняються від нас західні сусіди: чехи, поляки, угорці – їх менше зачепило руйнування у сфері ментальності, у сфері структурно-інституціональній, на відміну від десятиліть каральних методів відучування українців від самотійності діяльності. Проте свобода слова без свободи дії – за висловом Я.С.Калакури, це птах із обрізаними крилами: вони є, а літати ніяк.

Більшість проголошених у Конституції прав особи залишаються на папері. Домінують старі принципи правління чиновництва та олігархів, які споживають більшу частину державного бюджету України.

Як зазначає Світлана Хрипко (доц. Київського ун-ту імені Бориса Грінченка), щезнувши з політичної карти світу, Радянський Союз лишився у духовно-релігійних вимірах менталітету, оскільки проблема комунізації, радянська ідеологія торкнулася долі не одного покоління. Цей історичний період склав у багатьох значну частину особистого життя, а крах системи цінностей, ідеалів ніколи не супроводжується гармонійним та безболісним переключенням на нові ідеали. навіть якщо це ідеали духовно-національного відродження.

Розглядаючи пострадянський менталітет та спроби комуністичного реваншизму, не оминати подій на Сході України, засновані на так званому "донбаському менталітеті", характеристику якому надав науковець М.Смук. Він наголосив, що проблему слід шукати не тільки у русофільстві та сепаратизмі, а в умовах існування цього регіону. По-перше, упродовж двох століть на Донбас прибували люди з усіх теренів Російської імперії, часто-густо – з місць позбавлення волі, формувався російсько-кримінальний мовний суржик та авторитарно-злочинний тип управління. По-друге, Донбас не пройшов стадію міського самоврядування з формуванням міської інтелігенції та органів самоврядування. Монополію на владу мало керівництво заводу Юза, шахт. Населення не брало участі у муніципальній діяльності, не обирало владу, не несло відповідальності за підтримання ладу у місті. Це блокувало розвиток громадянського суспільства. У радянські часи це призвело до розквіту патерналістської ментальності ("добрий цар", "вот приедет барин, нас рассудит"). Важкі умови праці, брак культури, втрата власної етнічності, гнітюча фабрично-заводська система, складна криміногенна обстановка створювали маргінальне середовище териконів та трущоб, напівфеодальної залежності та жалюгідного існування. Мешканці Донбасу – це люди, що не мали власної історії та традицій, без сталих гуманістичних цінностей, відчужені від духовного, творчого і постійно перебували у площині буденної важкої фізичної праці, підкоряючись олігархічному керівництву (альтернатива – померти з голоду). Така патерналістська реальність на Сході України була тісно пов'язана з радянською ідентичністю і ментальністю та протиставляла себе українській. Фінансово-промислові групи – з колишніх "червоних" директорів та кримінал, – маніпулювали свідомістю та поведінкою людей. Ментально пасивно-байдуже населення вважало, що лише Росія може повернути пріоритетність Донбасу, як це було за радянських часів.

Отже, нерозв'язаність соціально-економічних проблем, криміналізація та олігархізація гальмують формування української ідентичності, особливо – на Сході України. Це призводить до синдрому совкового менталітету, реваншу комунізації. Через 30 років незалежності маємо незавершеність домінуючої формули української ідентичності.

Сьогодні маємо так званий "кризовий менталітет", особливостями якого є: мозаїчність, несистематизованість, ситуативність, постійна мінливість та відсутність стійкості.

Країна, фактично, рухається по колу: змінюються президенти та уряди, депутати, проголошуються радикальні курси та напрямки, є видимість боротьби за прогрес, та країна раз від разу повертається у старі злиденні будні.

Отже, вже 30 років молода держава намагається впоратися з руйнівними наслідками масштабної шкоди, завданої українській ментальності комунізацією України, яка супроводжувалась нищенням національних традицій під прикриттям ідеологічних концептів "старшого брата", "пролетарського інтернаціоналізму", насадженням русоцентризму та російського патріотизму під виглядом так званого "спільного історичного минулого".

Хронічною хворобою постсовєтського суспільства виступають залишки совкової ідентичності і травмована психіка людей, які найбільше проявляються у повсякденні. Йдеться про такі явища як конформізм і патерналізм, агресія, максималізм, депресія, психологія жертви, занижена самооцінка, боязнь новизни, покірність і орієнтація на директиви згори, ідеологічна зацикленість і зашореність. "Совок" живе минулим і ненавидить сучасні новації, він прихильник "твердої руки" і ворог демократії і західноєвропейських цінностей. Для його свідомості характерні подвійна мораль з абстрактними почуттями соціальної рівності та бажанням привілеїв, боязнь особистої відповідальності, одномірність оцінок, нетерпимість до думки іншого, очікування опіки з боку держави, суспільна пасивність.

Відродження традиційних національних ментальних рис українців, спотворених у тоталітарні часи, відбувається з важким доданням і протистоянням російському неоімперіалізму та парадигмі "руського миру".

2. Спроби комуністичного та проросійського реваншизму на базі ментальних звичок суспільства.

На відміну від інших радянських республік, унезалежнення України відбулось мирним шляхом, що підсилило такі ментальні риси українців, як терплячість, схильність до компромісів, толерантність. Жодного разу не була проведена люстрація чиновничого апарату – всі функціонери комуністично-комсомольської номенклатури залишились на своїх посадах, розграбували за безцінь всі матеріально-економічні ресурси та "закрома", створили олігархічні клани та групи: "донецькі", "дніпропетровські", "вінницькі", "київські" тощо".

Недооцінка соціальної політики, незначна роль (на відміну від Польщі, Чехії, країн Балтії, Угорщини) профспілок, "незведення рахунків" з комуністичним минулим, з особами, які безпосередньо винні у злочинах комуністичного режиму та з колабораціоністами – все це призводить до реваншу прокомуністичних та прорадянських сил, що ми спостерігаємо зараз. Намагання створити спільні з Російською Федерацією підручники

історії (Д. Табачник), мовний закон Ківалова-Колесніченка, засилля чиновників з "донецького кола" президента-втікача Януковича у прокуратурі та правоохоронних органах при Зеленському, наявність у складі депутатів діючої Верховної Ради у фракції "Опозиційна платформа "За Життя" колишніх "махрових" комуністів (зокрема, Ю.Іоффе), масові судові процеси проти українських патріотів та волонтерів (розслідування дій В'ятровича, Звіробій, Порошенка, Парубія, Турчинова, Федина, Чорновіл тощо), виділення абсолютного нуля коштів на фінансування Інституту національної пам'яті у Державному бюджеті на 2021 рік, висловлювання А.Авакова, який під час виступу у Харкові прирівняв українських націоналістів до бандитів; масові прокомуністичні виступи "колишніх" на телеканалах "112", "Інтер", "Україна", "Наш" – наприклад, виступ у січні 2021 р. на каналі "Наш" колишньої народної депутатки від колишньої Партії регіонів Олена Бондаренко (колишня міністерка юстиції за часів Януковича), яка у розмові щодо війни на сході України заявила, що присутність російських військових на Донбасі "довести неможливо", що українська армія "досі використовує на Сході зброю", що українські військові є злочинцями: "той, хто зараз носить погони, за мораллю і за законом, це злочинці в нашій країні".

Тривале існування радянських реалій залишило свій слід пам'яті у духовному житті посткомуністичних суспільств і України зокрема, призвело до формування синдрому комунізації. Досить багато людей середнього та похилого віку продовжують мислити категоріями радянсько-атеїстичних стереотипів. Наявна, за словами дослідниці С.Хрипко, "страшна деформація української історичної самосвідомості і національної психології". Зокрема, одним із завдань Голодомору 1932–1933 рр. було зламати український народ, перевести його з індивідуалістської ментальності у колективістську.

Розпад радянської економічної і політичної системи створив для основної маси населення радикально нову ситуацію з абсолютною нестабільністю та відсутністю матеріальних і соціальних гарантій. Зникла гарантована зайнятість, стабільність цін і рівня життя. "Випарувалися" заощадження радянських часів (особливо негативну роль зіграв перший президент Л.Кравчук, за згоди якого вся наявна грошова сума збережень громадян України була за одну ніч перевезена до Росії, у еквіваленті 110 млрд. доларів). Багато раніше безкоштовних і дешевих соціальних послуг стали недоступними (особливо – у сферах охорони здоров'я, освіти, забезпеченні житлом). Непрацюючі підприємства, невиплачена роками зарплата, відсутність нових правил економічного і соціального життя. Ліберальні українські реформатори не виявили бажання або здатності пояснити людям свою політику, нові принципи і завдання. За кілька років вчорашню "радянську людину" перенесло з жорстко організованого ієрархічного суспільства у царство безладу – хаотичний соціум, позбавлений чітких і обов'язкових правил гри. Після краху державного контролю і захисту підтримувані ним колективістські цінності і практика перестали служити психологічною і моральною підставою, породжуючи ностальгію по

соціальній захищеності і патерналізму. Песимізм, соціальні страхи, бажання повернути минуле – є основою для сприйняття політики реваншизму.

3. Нерозвинутість політичних еліт та маргіналізм політикуму як гальмівні фактори модерного націотворення.

Чому в Україні можливі такі реваншизми? Чому типовими є настрої звинувачень когось у власних негараздах, ненависть до більш успішних, до модерних тенденцій і змін?

Серед чинників, які впливають на ментальність суспільства, значення має влада, політикум країни. Формуванню еліти незалежної України передували радянська доба і етап горбачовської "перебудови". Однією з характерних рис українського політичного життя тої епохи була належність республіканського партійно-державного керівництва до "дніпропетровського кану", до "старої гвардії" (пізніший термін – "геронтократія"), вихідцями з якого були Л.Брежнев і В.Щербицький. З останнім пов'язують посилення російщення України, переслідування діячів українського руху, приховування чорнобильської трагедії, курс на "злиття націй". В.Щербицький не підтримав курсу "перебудови", у вересні 1989 р. подав у відставку. Його змінив В.Івашко, проте незабаром був переведений на роботу до Москви. Найспритнішими виявились комсомольські ватажки, які загарбали "всенародну" власність і згодом утворили найпотужніші економічні групи у незалежній Україні.

Переважну частину нової владної еліти склали люди, що займали високі і середні щаблі в ієрархії старої влади. ця частина старої номенклатури почала перетворюватись не етнократію, вдаючись до популістичної, інколи навіть – націоналістичної риторики. Це була пристосованська, політично гнучка, подвійна лояльність. Відбулась масова трансформація колишньої номенклатури у нову еліту шляхом конвертації старих посад в економічну або політичну владу – директорів великих підприємств, постачальних баз, універмагів, голів колгоспів, агрофірм тощо. Виразником інтересів промисловців на той час стала Українська спілка промисловців і підприємців. Саме з неї потрапив до президентського крісла Л.Кучма. У період його президентства на перші ролі вийшли господарсько-фінансові клани.

Завершення трансформації старої еліти відбулось поступовим обранням до органів самоврядування, парламенту, проникненням на ключові пости Адміністрації президента, Кабінету Міністрів, міністерств, державних комітетів, наглядових рад фінансово-промислових груп.

Таким чином, за часів президентства Кучми з представників другого і третього ешелонів номенклатури комуністичної партії – колишніх працівників периферійних міськкомів, райкомів партії, парткомів та комсомольських лідерів – утворився найчисленніший прошарок нової владної еліти. Вони поміняли свої ідеологічні і політичні прапори, проте виховані у умовах десятиліть панування тоталітаризму, радянської ментальності, з усталеними звичками та стереотипами поведінки.

Нова еліта України – дуже строката за соціальним складом. Частково до неї входять нові люди, які за радянських часів не мали відношення до влади, але більшість – ті, хто був при владі і тоді. Деякі дослідники називають її "постноменклатурний конгломерат", інші – "номенклатурна буржуазія".

Партійно-радянська номенклатура зберегла свою владу і контроль за власністю. Причини знову ж-таки криються у ментальності. Серед типової реакції українців на пострадянську ситуацію більшість населення, на жаль, демонструє **пасивну байдужість** – на основі психологічної установки на терпіння, звичної для традиційної української ментальності. Для неї характерний стан тривоги, безнадії на позитив у майбутньому, виражена ностальгія за минулим, відчуття соціальної безпорадності. Цій категорії населення притаманна інерція цінностей, ситуацію індивідуального виживання вони сприймають як гнітючу самотність. Радянська влада, за якою так сумують такі байдужі ("какая разница...") від початку орієнтувалася не на міцного господаря, а на соціальні "низи", переважно – люмпен-пролетаріат. Цей прошарок був далеким від працелюбства. Швидко зрозумівши для себе ситуацію, такі "незаможники" (ледарі, нероби) гнобили справжніх господарів, нищили їхнє господарство і наживалися на ньому.

Другий ментальний чинник створення такої старо-нової еліти – наслідок відбиття у людській свідомості радянщини: на всіх етапах свого існування працівник перебував у ситуації приписок і брехні (інакше не закриють наряд, не отримаєш зарплати; не вкрадеш колоски – не нагодуєш дітей; не потягнеш з роботи дерев'яних обрубків – не буде чим топити грубу, бо дрова населенню не продавались; не вкрадеш соломи у колгоспі – здохне худоба, бо кормів не купиш тощо). Реальна система радянського господарювання була системою приписок та розтягування, але всюди звучали "правильні" декларації та ритуали, "високі" слова. Це породжувало цинізм, байдужість та прийняття правил гри: "одноставне підтримування" (пізніш названого, з легкої руки сатирика, "одобрямсами"), "схвалення" або "таврування" за вказівками компартії, висловлювання "відданості ідеалам Жовтня" і одночасне розтягування всього, що "погано лежить", перекладання відповідальності та своєї роботи на іншого, безвідповідальне прикривання колективною думкою ("есть мнение...").

Моральна деградація просякла партійно-державну номенклатуру, яка відзначалась кар'єрно-конформістською орієнтацією. колишня радянська "еліта" (так звані "червоні директори", голови рай- та облвиконкомів, офіцери міліції, різноманітні "начальники" тощо) здала ідеологію і прийняла новий суспільний устрій. Вони крали в держави і колгоспів сировину і матеріали, пускали "загальнонародне добро" "наліво" – розпродавали те, що мали охороняти, виготовляли у "тіні" нелегальну неоподатковану продукцію, прикривали бандитський бізнес. За часів Кравчука та Кучми розкрали український торговий флот – четвертий у світі за кількістю суден. Таким був етап деградації і переродження радянського проекту і утворення кримінально-злочинської ментальності, яка зараз посіла панівну нішу у незалежній Україні.

Науковці виділяють кілька етапів становлення правлячої еліти України. Перший (1989-1995 рр.) – існування "старої", радянської еліти, створення нових політичних партій, нагромадження фінансового капіталу в лідерів злочинних угруповань, поява недержавної власності. Створення приватних засобів масової інформації (ЗМІ) як бази для легітимізації великої приватної власності почалося ще на першому етапі формування криміналізованої фінансово-промислової політичної еліти України – протягом 1989-1995 рр.

Другий етап (1996-2000 рр.) накопичення капіталу за рахунок приватизації, різке посилення тіньової економіки, верхівка мафії вливається у владну еліту. Формуються клани (дніпропетровський, донецький, київський, харківський). Розгортається протиборство кланів між собою та за контроль над центральною владою.

Третій етап (2000-2004 рр.) – злиття трьох груп еліт (старої, нової та кримінальної) у прокучмівську, формування потужних олігархічних угруповань (зрощення влади і власності). Кримінальна еліта "респектабілізується". Гасло Л.Кучми: "Народ має стати повністю керованим". Зовнішня політика "багатовекторності" – ніби "з усіма і ні з ким", ні до Заходу (до ЄС), ні до Росії з керованим нею Союзом Незалежних Держав (СНД).

Четвертий етап (2005-2009 рр.) – Помаранчева революція, розвиваються механізми політичної конкуренції і багатопартійності. Початок інтеграції у макроструктури Заходу, дистанціювання від Росії. Проте не було сформульовано розгорнутих стратегій, втягування політику непрофесіоналів (спортсменів, підприємців, журналістів, літераторів, співаків тощо) призвело до кадрових криз. Боротьба за владу набула жорсткого характеру, особливо на тлі особистого протистояння президента та прем'єр-міністра (Ю.Тимошенко). Розкол, протистояння між різними лідерами Майдану, боротьба за долю "пакету влади", готовність до зради національних інтересів заради досягнення власних цілей. Майдан 2004 р. не переріс у масштабний проект позитивної участі мас у політичному процесі. Міжусобна перманентна боротьба за владу і сфери впливу подавались як боротьба Світла зі Злом, де Світло – це "ми" а Зло – це "вони".

Українська ментальність того періоду існує у такій дуалістичній моделі: "ми" і "вони". Суспільство ще не готове до життя у сучасному, багатосуб'єктному, поліцентрічному суспільстві, яке базується на договірних відносинах.

Така ментальність стала проявом реакційної маргінальності політичних еліт. Непримиренність маргінальної міжелітної і міжкланової боротьби штовхала до подальшої маргіналізації самого суспільства.

Ідеали Помаранчевої революції були девальвовані, лідери зазнали політичного фіаско. Це привело до влади В.Януковича.

П'ятий етап (2010-2013 рр.) – правління "донецьких", найбільш брутально криміналізованого з кланів. Різкий крен від політики демократичної прозахідної орієнтації до Росії. Суцільна бюрократизація,

створення видимості активної діяльності, розграбування того, що лишилось та переділ сфер впливу шляхом переслідувань та відстрілу опонентів. Відмова від угоди з ЄС, молодіжні протести, брутальний розгін і побиття студентів на майдані Незалежності у листопаді 2013 р., що викликало масове обурення народу і переросло у Майдан 2014 р. – Революцію Гідності.

Шостий етап (2014-2019 рр.) – втеча В.Януковича до Ростову (РФ), заклик ним військ Російської Федерації до України. Хаос і тимчасовий параліч влади, невизначеність. На хвилі революції до влади прийшли проукраїнські національні сили, проте немає вміння домовлятися, ментальна хвороба: "де два українця, там три гетьмана". Різке послаблення центральної влади – втеча перших осіб, нерішучість дій у 2014 р. лідерів політичних сил Майдану через сумнівну легітимність (не були публічно обраними). Росія, скориставшись політичною кризою України, починає загарбницьку війну, анексує частину Донбасу (під виглядом гуманітарної допомоги сепаратистським ватажкам "Донецької" та "Луганської" "республік") та Крим.

Непослідовність впровадження ідей Майдану, непроведення повномасштабної люстрації, невдала кадрова політика уряду і президента, непослідовність проведення реформ та обтяження війни з Росією – причини невдоволення населення.

Заміна в Україні політико-економічної трансформації суспільства імітуванням реформ призвело до деградації суспільної свідомості. Такий народ можна брати голоруч, зомбуючи його за допомогою масової психологічної обробки (зокрема, політичної пропаганди через контрольовані інформаційні канали радіо і телебачення, соціальні мережі інтернету). Людина стала віртуально і опосередковано керованою істотою. Можливості протидії потужним, із застосуванням великих грошей, інформаційним мережам практично не існує.

Сьомий етап (з 2019 р.) – прихід до влади, на хвилі масованої (протягом двох-трьох років) психологічної ментальної обробки суспільної свідомості через засоби масової інформації, популіста В.Зеленського. Непрофесійність, некомпетентність, відсутність програм, стратегії і тактики, кадровий вакуум. На тлі розчарування соціально-економічним розвитком масове захоплення популістськими ідеями – ось прийде "кухарка, з "наших", розбереться, всіх посадить і почнеться "благоденствие"... Патерналістські ідеї, віра люмпенізованого населення у "доброго барина", розтиражованого ЗМІ та соціальними мережами інтернету. Таке саме коло пекла Україна вже проходили сто років тому – популістська перемога більшовиків, що коштувало мільйонів життів українців та десятків мільйонів зламаних доль... Проте знову спрацьовує українська ментальна риса – "та якось буде...". На жаль, історія так нічому і не навчила, ані людей – не довіряти кухаркам та клоунам, а обирати професіоналів; ані політиків – домовлятися заради національної ідеї, консолідуватися.

Різке падіння української економіки, епічні провали української зовнішньої політики, втрата міжнародного іміджу. Фактично спроектоване

суспільство тотальної нестабільності (майже щодня директивно вводяться нові правила гри, ручне ситуативне керування). Нестабільність стає нормою життя, починає домінувати в усіх соціальних інституціях. Соціальна розбалансованість, незахищеність на тлі масштабної соціальної диференціації (пенсіонери і мільярдери), втрата шансів на підвищення соціального статусу шляхом власних професійних та інтелектуальних зусиль – все це призводить до подальшої стійкої люмпенізації українського соціуму.